

ТРАДИЦИОННИ ОСОБЕНИ ПОГРЕБЕНИЯ У БЪЛГАРИТЕ

Мария Иванова

TRADITIONAL SPECIAL FUNERALS OF THE BULGARIANS

Maria Ivanova

Abstract

The present work is focused on the traditional special funerals of the Bulgarians. These are the funerals of people whose death was unnatural or premature. On the basis of ethnographic data from the end of the 19th and the beginning of the 20th c., the author examines the funerals of malefactors, sorceresses, drowned persons, persons who were not baptized, young children and teenagers, unmarried girls and boys, newlyweds, women in labour, and some symbolic funerals.

Key words: *traditional special funerals, malefactors, sorceresses, drowned persons, not baptized, young children and teenagers, unmarried girls and boys, newlyweds, women in labour, symbolic funerals.*

В българската етнология с термина особени погребения най-често се обозначават погребенията на лица, чиято смърт се приема за неестествена или преждевременна¹. Към тях се отнасят още погребенията на злосторници, магьосници, както и някои символични и повторни погребения. По традиция особените погребения включват различни обичаи и обреди, чието изпълнение се определя от някои действителни или мними черти на покойника и от народната оценка за тях.

Етнографските материали от края на XIX и началото на XX в. показват, че най-голяма е групата на мъртвците, за които се вярва, че *земята не ги приема*, заради извършените от тях грехове². Това са убийци, подпалвачи, крадци, блудници и магьосници, наречени още

бродници или *вещици*. Централно място в погребалната обредност при тях заемат обичаите, които целят да ги предпазят от вампирясване. Народната практика се основава на вярването, че душите на такива лица не се приемат на небето, а като останат на земята, те се обръщат във *върколаци*, които с години се скитат, докато изкупят греховете си. По тази причина мъртвите обезателно се пазят, за да не ги прескочи някое животно – особено котка, а в сърцето им забиват гвоздей, или клин от черен глог³. На отделни места върху трупа допълнително се поставят и други железни предмети – верига или дилаф от огнището, които също предпазват мъртвеца от вампирясване до погребението му⁴. По правило такива мъртвци винаги се погребват без църковни ритуали и във гробището, защото в противния случай те са носители и на големи природни бедствия като проливни дъждове, градушка, мор по добитъка и по децата. Самото погребение е лишено от всякаква обредност и то по-скоро представлява заравяне на трупа.

Друга група мъртвци съставляват самоубийците и всички останали, умрели от неестествена смърт – удавници, убити от гръмотевица, вихрушка или куршум, заклани с нож, паднали от високо и пр.⁵ Етнографските сведения показват, че и в този случай обичайната практика е насочена главно към изпълнението на такива обредни действия, които предпазват мъртвците и техните души от превръщането им в зли и отмъстителни духове, наречени *вампири*, *устрели* и *таласъми*. Над тях се бди денонощно, като отново първо се изгонват домашните животни (куче, котка), за да не ги прескочат. Някъде върху тях поставят и железни предмети, които ги предпазват от вампирясване дори и в случаите, когато ги прескочи котка. Според народните разбирания такива *нечисти мъртвци* не се жалеят от роднините, нито пък се опяват от православен свещеник⁶. На места те се изнасят от къщи през прозореца или през нарочно направена дупка в стената⁷. До началото на ХХ в. те също се закопават във гробището, защото иначе е възможно да предизвикат голяма засуха⁸. Особено опасни в това отношение са удавниците, които освен суша, могат да предизвикат и градушка. Затова понякога те даже не се внасят в селото, а се закопават направо край водата, където са намерени⁹. Така постъпват и с умрелите или с убитите в гората, които също се закопават на място, без изпълнението на обичайната погребална обредност¹⁰.

Самостоятелна група съставляват и умрелите некръстени деца, както и тези, които са пометнати, мъртвородени или нарочно умъртвени деца¹¹. Според народните вярвания тези деца също притежават способността да се превръщат в зли демони, наричани най-често *нави*, *навъе*, *навяци* (в Западна България), *ерменки*, *ермене*, *устрелчета* (в Източна България), *еврейчета*, *душета*, *свирици* и пр.¹². Обикновено те се представят като невидими голи пилета, които нощно време свирят много силно и пият кръвта на хората и добитъка¹³. По всяка вероятност тази представа е под въздействието на обичайната практика такива деца да се погребват голи и без ковчег. Само на отделни места в устата и ръцете им слагат пари, за да могат да си “купят рай” на другия свят¹⁴. По традиция некръстените деца също не се погребват в гробището и не се опяват от свещеник. В Свищовско, Ловешко те се заравят в градината, или в двора на къщата (до плета)¹⁵, в Пловдивско – под основите на къщата¹⁶, в Югозападна България – по междите или под капчука на църквата¹⁷, в Ямболско – на брега на река, защото се вярва, че те носят засуха или градушка¹⁸, а в Родопите – в стар гроб, или в края на гробището, където погребват нехристияни¹⁹. Често върху гробчето на детето задължително се забива и трън, който пази душата му от превъплътяване. Изглежда страхът от превъплътяване допуска и практиката, когато се очаква новороденото дете да умре, то да се кръщава от обикновено лице, каквото е жената, бабувала при раждането му²⁰.

Според Ст. Генчев това са трите групи от особени погребения, които са еднакви по съдържание, а се различават единствено по народната оценка на покойниците, включени в тях²¹. Еднаква е преди всичко обичайната практика тези погребения да се извършват въвн от гробището, тъй като мъртвите се отличават с нередовна смърт и не се опяват от църковен служител. В повечето случаи споменатите погребения са лишени и от обичайната погребална обредност, а нерядко традицията забранява и всички останали следпогребални обичаи и обреди. Изключение представлява единствено поменът на 40-тия ден от смъртта, който се отбелязва заради народните поверия, свързани с душите на мъртвците. Българите вярват, че на този ден душите се завръщат на гробовете и ако някоя душа е вампирясала, сега е моментът тя да бъде унищожена. Това става посредством пре-

кадяването на гроба с тамян, сложен върху керемидата от пуста къща, с плашене, а при тежки случаи – с изравяне и изгаряне на трупа²².

В края на XIX и началото на XX в. българите различават и други групи от покойници, които също се отличават с особени погребения, но за разлика от предходните, те се извършват задължително в гробището с пропускането или добавянето на отделни обичаи и обреди.

Към тях първо се отнася погребението на родилка до 40-тия ден от раждането на дете. Според народната представа такова погребение е различно, тъй като до 40-тия ден родилката се счита за *нечиста*. През това време тя е опасна, защото се намира между живота и смъртта и може да контактува със злите сили от отвъдния свят. В народното въображение тези зли сили най-често се свързват с душите на умрелите от неестествена и преждевременна смърт²³. Затова умре ли такава родилка, тя не се опява в църква, а основните погребални действия са насочени против нейното превръщане в зъл дух, наречен *лаусница* или *ерменка*. Често това става с помощта на апотропейни предмети – железен сърп, маша, чесън, които задължително се поставят в ковчега. В Софийско родилката се погребва и с кърпа, на която също са закачени червен конец и скилидки чесън²⁴. По настояване на роднините е възможно свещеникът да прочете и “чиста молитва” на родилката, след която тя да се погребва нормално²⁵. В противния случай тя се погребва без да я целуват при прощаване, а на 40-тия ден се кани свещеник, който най-напред чете очистителна молитва, а след това я опява²⁶.

Понякога особено погребение може да се извърши и при смърт на *едномесеци*. То се основава на характерното за българи и сърби вярване, че близки роднини – най-често близнаци, или братя и сестри, които са родени в различни години, но в един месец, имат еднаква съдба²⁷. Тя се проявява най-вече в еднакъв ход на техния живот и затова едномесеците трябва да се лекуват, за да се разделят. Българите познават различни лечебни практики, които целят именно фиктивното разкъсване на родствената връзка и нейното унищожаване или прехвърляне върху други лица и предмети. Обикновено това става, докато всички едномесеци са живи, но ако лекуването не е извършено навреме, тогава то задължително се прави при погребението на

първия от тях. За да се унищожи наличната родствена връзка, най-често се прибегва до изпълнението на следните обредни действия: в деня на смъртта майката на едномесеците разсича на прага на къщата сребърна пара, като внимава едната половинка да падне вътре в къщата, а другата отвън. На живия едномесец тя дава половинката отвътре, а на мъртвия – тази отвън. Живият носи половинката, докато я загуби, а половинката на мъртвия се слага в ковчега, когато го изнесат от къщи²⁸. В Ловешко се среща и обичайната практика, при която майката на едномесеците прави две кукли от клончета на дърво, което се среща рядко и не се сече. Едната от куклите тя дава на живия едномесец, а другата поставя в ковчега на мъртвия – “да му стане брат”²⁹. В Плевенско и Пловдивско се среща и трикратното провиране на живия едномесец под ковчега на мъртвия, непосредствено преди погребението³⁰. В другия случай, когато се цели по-скоро прехвърлянето на родствената връзка върху други лица и предмети, тогава живият едномесец най-често влиза в гроба и симулира, че е умрял. Той ляга по гръб, слага малко пръст в пазвата си и поставя скръстени ръце върху гърдите си. После излиза от гроба, като оставя вътре свой заместител – най-често червен конец, свещ, или шипкова (къпинава, лескова) пръчка, които имат дължина, равна на неговата височина³¹. По правило живият едномесец винаги се извежда от гроба от друг човек – неродственик, който му става *побратим*. По този начин българите вярват, че старата родствена връзка е разкъсана, а новата, създадена между живия едномесец и побратима-лечител, е недосегаема за смъртта. За да е успешно лечението обаче, към побратима се предявяват и други изисквания: той трябва да е *едноимец* (човек с единствено име в селото), да няма живи брат или сестра от пола на едномесеца, да е последно дете в семейството и пр.³² Новата родствена връзка между него и живия едномесец се закрепва и с помощта на определена словесна формула, която се изрича при извеждането от гроба. Тя се произнася от някой друг, или от самия побратим, и звучи приблизително по следния начин: “Отсега нататък побратим ти е Х (името на побратима-лечител), а не У (името на умрелия едномесец)”³³. Обикновено след това погребението на умрелия едномесец продължава да следва обичайния ход на погребалната обредност.

Особени погребения се извършват и при други покойници, чиято смърт също се приема за преждевременна. В това отношение мерило на българите е възрастта, която често се пречупва през съдържанието на обичайната максима, че на този свят човек трябва да се роди, после да се ожени и накрая да умре³⁴. От народна гледна точка тъкмо нарушенията в изброените жизнени преходи обуславят в най-голяма степен и нуждата от особени погребения. В този смисъл българите различават следните видове особени погребения: на кръстени деца; на моми и ергени; на годеници и на младоженци с брак до една година.

Най-общо казано, към групата на кръстените деца се отнасят всички покойници до 13–14-годишна възраст, т.е. до пубертета. Според народната представа тези деца винаги се считат за *чисти и безгрешни покойници*, които бързо и лесно преминават направо в рая. Изглежда под въздействието на тази представа техният престой вкъщи е сравнително по-кратък от нормалния, като често не се изпълняват и редица други обичаи и обреди. Например не се пали свещ, не се излива водата от стомните, не се предприемат никакви мерки против тяхното превъплъщаване в лоши духове³⁵. Понякога не се кани и свещеник, като задължителното опело се отлага за по-късно време. Според Г. Лозанова в детските погребения са силно редуцирани и моментите, в които се дава израз на отрицателните емоции от смъртта³⁶. Показателно в това отношение е погребението на първородно малко дете в семейството, при което детето не се оплаква от майката и се погребва без участието на двамата родители. На гроба му поставят само камък, а родителите му не го жалеят. По традиция липсват и обичайните траурни знаци в облеклото както на майката, така и на бащата³⁷. Естествено, когато детето е голямо, тогава се забелязват други особености при неговото погребение. Тук на преден план е стремежът на близките му да го нагласят като още по-голямо, вярвайки че по този начин то осъществява и задължителния преход в друга възрастова група. Например в западните български земи такива деца обезателно се погребват с пояс, който се приема за елемент от облеклото на момите и ергените. В Родопите също се стараят да обличат мъртвите деца като възрастни, с тази разлика че не им поставят обувки³⁸.

Идеята за жизнения преход е заложена и в погребението на лицата от следващата възрастова група, т.е. от тази на момите и ергените. За моми и ергени се считат покойниците над 16–17-годишна възраст, които са достигнали брачна възраст, но не са успели да се оженят³⁹. На практика този факт определя и особеностите в тяхното погребение, тъй като българите вярват, че нежененият човек не се приема на онзи свят⁴⁰. По традиция се прави т.нар. *погребение-сватба* и това название най-точно отразява неговата специфична обредност. Общобългарски е обичаят покойните моми и ергени задължително да се обличат във венчална премяна и да се китят с венчални накити. Ако е мома, погребват я с було, булчински венец, обици, гривни, защото има поверие, че иначе тя ще се присънва на близките си и ще си търси накитите. Само на отделни места накитите не се поставят на покойницата, а задължително се раздават от нейната майка като дар от сватба⁴¹. За моми и ергени обезателно се приготвя и сватбено знаме. Според Д. Маринов то се отличава от знамето в истинската сватба (прът с червена и бяла кърпа), понеже представлява цяло малко дървце с подкастриени клончета, които са богато украсени с варакосани (позлатени) ябълки, китки и венци⁴². Както в истинската сватба обаче знамето се приготвя от моми, които са наречени *свахи* или *зълви*. По време на погребалното шествие то се носи от момък, който върви след кръста⁴³. След погребението знамето се забива върху гроба зад кръста и стои там, докато изгние. После на неговото място се посажда дърво, което трябва да е плодовито – череша, ябълка, дюля и никога орех, трън, глог или друго диво дърво⁴⁴. На погребението-сватба обезателно се раздава и повече дар, особено за момата. На места се реди и чеизът на момата, както е в истинската сватба. Ст. Генчев твърди, че в погребението-сватба има още една специфична черта, която засяга неговата канонична страна⁴⁵. Тя се заключава в извършването на “венчавка” между покойни моми и ергени. Например в Софийско някои свещеници се съгласяват “да венчават” двама разнополови покойници, които са починали в един и същи ден. В Ловешко за мома, преди опелото, свещеникът също чете молитва “за венчавка”⁴⁶. Прави впечатление и оплакването на момите и ергените, което е много по-разгърнато и също съдържа сватбени елементи. Обикновено за такива покойници се кани и музика, а до гробище-

то те се носят на ръце. В известна степен погребението-сватба е съхранено и до днес в културата на българите.

Подобна погребална обредност е характерна и за покойниците, които са годеници или младоженци с брак до една година. Според народното обяснение те също се нуждаят от нея, защото не са успели докрай да се приобщят към групата на семейните хора. Например годениците, както и младоженците, задължително се обличат във венчална премяна. Ако покойницата е годеница, тогава тя се наглася и с наниза от жълтици, който е получила като дар на годеща⁴⁷. В Странджа ѝ връзват на кръста и червена престилка, каквато носят булките⁴⁸. Обикновено годеницата се погребва с пръстен на лявата ръка, а годеникът – с пръстен на дясната ръка⁴⁹. За годениците се приготвя още сватбено знаме и се раздава повече дар. По традиция останалият жив годеник получава всички видове дарове, които му се полагат както в истинската сватба⁵⁰. Нерядко свещеникът отново чете първо молитва “за венчавка”, а след това извършва и опелото⁵¹. Живият годеник задължително придружава и погребалното шествие до гробището. Там обаче както той, така и останалият жив младоженец, избягват да оплакват покойните, за да могат по-лесно повторно да се оженят⁵².

Според някои автори към особените погребения се отнасят още т.нар. *символични погребения*⁵³. Те са на лица, които са умрели в неизвестност – на война, в чужбина, но въпреки това близките им правят погребение, като в гроба поставят техен заместител – дреха или вещ, донесени като доказателство за смъртта. Обикновено на такива погребения задължително се извършва само народното оплакване и християнското православно опело.

Хр. Вакарелски причислява към особените погребения и т.нар. *вторични погребения*⁵⁴. Те са на лица, чиито гробове се разкопават повторно след изтичането на определен срок след смъртта. В единия случай гробът се разкопава, за да се положи в него нов покойник. Обикновено новият покойник е близък роднина от семейството или от рода на по-рано погребания. Обичаят изисква костите да се извадят, да се измият с вино, да се сложат в торба и отново да се зароят с тялото на новия покойник. Тази практика е общобългарска. Предишно в западните български земи обаче се извършват и по-специал-

ни втори погребения. Те са нарочни и се правят на някоя голяма задушница, най-често между третата и седмата година след първото погребение⁵⁵. Тогава костите на покойника се откопават, измиват се първо с вода, а след това с вино и босилек. После черепът се наглася, като се пребражда с кърпа (при жените) или с капица (при мъжете) и се отнася в църквата, за да се извърши второ опело. След опелото костите се оставят да престоят известно време в църквата, след което повторно се заравят в гроба или се отнасят в обща костница, ако има такава. Когато при разкопаването тялото на покойника се окаже неразложено, тогава се вярва, че той е бил “афоресан” и трябва да се търси опрощение за греха. В такива случаи се вика дори владиката, който да извърши опелото⁵⁶. Ако костите са жълти и мазни, тогава се вярва, че покойникът е бил праведен и свят човек, а когато са черни и сухи – той е бил грешен човек. Според Хр. Вакарелски тези повторни погребения са познати и на други балкански народи – на православни албанци, сърби и румънци⁵⁷. Изследователите обаче не са единни по отношение на техния произход. Те се колебаят между твърденията, че тези погребения са римско наследство, или пък че те представляват сравнително по-нов обичай⁵⁸.

В заключение можем да обобщим, че независимо от разнообразните форми на особените погребения те все пак съставляват единна система, която се основава на българските народни вярвания от края на XIX и началото на XX в. В сравнителен аспект водещ е преди всичко страхът от преждевременната и неестествената смърт, както и мисълта за състоянието на душата в задгробния свят. Затова повечето от обичаите и обредите целят да нормализират положението на покойниците и по този начин да им подсигурят безпрепятствено преминаване в отвъдния свят.

Днес особени погребения не се правят. Те са изоставени още към средата на XX в., с изключение на някои обичаи и обреди, които са характерни за погребението-сватба и повторното погребение в стар гроб. От погребението-сватба и досега са съхранени обичаите около обличането и китенето на покойниците, както и тези, свързани с тяхното емоционално и разгърнато оплакване. От повторното погребение в стар гроб е запазено преди всичко почителното отношение към костите на погребения по-рано покойник. По традиция костите

продължават да се събират, да се поливат с вино и задължително да се заравят с тялото на новия покойник. Споменатите обичаи са неделима част и от вечния култ към мъртвите у българите, който пронизва народната култура.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Генчев, Ст.** Семейни обичаи и обреди. – В: Етнография на България. Т. III. С., 1985, с. 204.

² Пак там.

³ **Маринов, Д.** Народно карателно (углавно) обичайно право. С., 1907, с. 141.

⁴ **Георгиева, Ив.** Българска народна митология. II изд. С., 1993, с. 197.

⁵ Пак там; **Генчев, Ст.** Семейни обичаи и обреди, с. 204–205.

⁶ **Вакарелски, Хр.** Етнография на България. II изд. С., 1977, с. 498.

⁷ **Попов, Р.** Обичаи и обреди при смърт и погребение. – В: Странджа. С., 1996, с. 302.

⁸ **Маринов, Д.** Избрани произведения. Т. II. С., 1984, с. 167.

⁹ Пак там, с. 528.

¹⁰ **Попов, Р.** Цит. съч., с. 302.

¹¹ **Генчев, Ст.** Семейни обичаи и обреди, с. 205.

¹² **Георгиева, Ив.** Цит. съч., с. 206.

¹³ **Парашкевов, П.** Погребални обичаи у българите. – Известия на семинара по славянска филология. Кн. II. С., 1907, с. 397.

¹⁴ Пак там.

¹⁵ Пак там, с. 398; **Воденичарова, А.** Обичаи и обреди при смърт и погребение. – В: Ловешки край. С., 1999, с. 421.

¹⁶ **Лозанова, Г.** Особености на обредите при погребението на деца у южните славяни в края на XIX и началото на XX в. – Българска етнография, 1989, № 1, с. 27.

¹⁷ **Георгиева, Ив.** Цит. съч., с. 206.

¹⁸ **Генчев, Ст.** Семейни обичаи и обреди, с. 205.

¹⁹ **Габровски, М.** Обичаи и обреди при смърт и погребение. – В: Родопи. С., 1994, с. 205.

²⁰ **Лозанова, Г.** Особености на обредите при погребение..., с. 19; **Вакарелски, Хр.** Български погребални обичаи. Сравнително изучаване. С., 1990, с. 182.

- ²¹ **Генчев, Ст.** Семейни обичаи и обреди, с. 205.
- ²² **Вакарелски, Хр.** Български погребални обичаи, с. 165.
- ²³ **Генчев, Ст.** Семейни обичаи и обреди, с. 166-167.
- ²⁴ **Генчев, Ст.** Обичаи и обреди при особени погребения. – В: Софийски край. С., 1993, с. 229.
- ²⁵ **Генчев, Ст.** Семейни обичаи и обреди, с. 205.
- ²⁶ Пак там; **Воденичарова, А.** Цит. съч., с. 421.
- ²⁷ **Генчев, Ст.** Семейни обичаи и обреди, с. 205.
- ²⁸ **Генчев, Ст.** Семейни обичаи и обреди. – В: Добруджа. С., 1974, с. 297; **Същият.** Обичаи и обреди при особени погребения, с. 230; **Воденичарова, А.** Цит. съч., с. 421.
- ²⁹ **Воденичарова, А.** Цит. съч., с. 421.
- ³⁰ **Дражева, Р.** Семейни обичаи и обреди. – В: Пловдивски край. С., 1986, с. 241; **Лозанова, Г.** “Лекуване на едномесеци” в обичаите при погребение у българи и сърби. – Българска етнография, 1989, № 2, с. 21.
- ³¹ **Лозанова, Г.** “Лекуване на едномесеци”..., с. 20.
- ³² Пак там, с. 21.
- ³³ Пак там.
- ³⁴ **Маринов, Д.** Избрани произведения, с. 383.
- ³⁵ **Лозанова, Г.** Особенности на обредите при погребение..., с. 23.
- ³⁶ Пак там, с. 24.
- ³⁷ **Генчев, Ст.** Семейни обичаи и обреди., с. 205.
- ³⁸ **Лозанова, Г.** Особенности на обредите при погребение..., с. 21.
- ³⁹ **Генчев, Ст.** Семейни обичаи и обреди., с. 172.
- ⁴⁰ **Маринов, Д.** Избрани произведения, с. 383.
- ⁴¹ **Вакарелски, Хр.** Български погребални обичаи, с. 101.
- ⁴² **Маринов, Д.** Избрани произведения, с. 530.
- ⁴³ Пак там.
- ⁴⁴ Пак там.
- ⁴⁵ **Генчев, Ст.** Обичаи и обреди при особени погребения, с. 230.
- ⁴⁶ **Воденичарова, А.** Цит. съч., с. 421.
- ⁴⁷ **Попов, Р.** Цит. съч., с. 301.
- ⁴⁸ Пак там.
- ⁴⁹ **Вакарелски, Хр.** Български погребални обичаи, с. 101.
- ⁵⁰ **Генчев, Ст.** Семейни обичаи и обреди. – В: Добруджа, с. 297.
- ⁵¹ **Вакарелски, Хр.** Български погребални обичаи, с. 101.
- ⁵² Пак там, с. 72.
- ⁵³ **Генчев, Ст.** Семейни обичаи и обреди, с. 205; **Вакарелски, Хр.** Български погребални обичаи, с. 180–181.

⁵⁴ **Вакарелски, Хр.** Български погребални обичаи, с. 175.

⁵⁵ Пак там.

⁵⁶ Пак там, с. 176.

⁵⁷ Пак там, с. 176–177.

⁵⁸ Пак там, с. 177.

ЛИТЕРАТУРА

Вакарелски, Хр. Етнография на България. II изд. С., 1977.

Вакарелски, Хр. Български погребални обичаи. Сравнително изучаване. С., 1990.

Воденичарова, А. Обичаи и обреди при смърт и погребение. – В: Ловешки край. С., 1999, с. 405–422.

Габровски, М. Обичаи и обреди при смърт и погребение. – В: Родопи. С., 1994, с. 191–208.

Генчев, Ст. Семейни обичаи и обреди. – В: Добруджа. С., 1974, с. 265–300.

Генчев, Ст. Семейни обичаи и обреди. – В: Етнография на България. Т. III. С., 1985, с. 159–214.

Генчев, Ст. Обичаи и обреди при особени погребения. – В: Софийски край. С., 1993, с. 229–231.

Георгиева, Ив. Българска народна митология. II изд. С., 1993.

Дражева, Р. Семейни обичаи и обреди. – В: Пловдивски край. С., 1986, с. 211–243.

Лозанова, Г. Особености на обредите при погребението на деца у южните славяни в края на XIX и началото на XX в. – Българска етнография, 1989, № 1.

Лозанова, Г. “Лекуване на едномесеци” в обичаите при погребение у българи и сърби. – Българска етнография, 1989, № 2.

Маринов, Д. Народно карателно (углавно) обичайно право. С., 1907.

Маринов, Д. Избрани произведения. Т. II. С., 1984.

Парашкевов, П. Погребални обичаи у българите. – Известия на семинара по славянска филология. Кн. II. С., 1907.

Попов, Р. Обичаи и обреди при смърт и погребение. – В: Странджа. С., 1996, с. 293–304.